

Kəlbəcərin ekoturizm sərvətləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Ordumuzun qazandığı qələbə nəticəsində 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyanata əsasən Ermənistan silahlı birləşmələri Kəlbəcər rayonunu tərk etmişdir. Çarəsiz qalıb məğlubiyyəti həzm edə bilməyən Ermənistan ordusu və əhalisi bölgədə ölüm-dirim anlarında belə yenə də Azərbaycana qarşı qisasçılıq fəaliyyətlərini davam etdirərək ekoloji terrorlar həyata keçirmiş, evlərlə yanaşı, meşələri də yandırmış, təbiətə külli miqdarda ziyan vurmuşlar.

Kəlbəcər inzibati rayonu 8 avqust 1930-cu ildə təşkil olunub və bura Azərbaycan rayonları arasında ərazisinin böyüklüyünə görə birinci yerdə durur. Bu yurd yerimizdə işğala qədər mərkəzi Kəlbəcər şəhəri olmaqla 1 şəhər, 1 qəsəbə, 147 yaşayış məntəqəsi olmuşdur. İşğaldan sonra Kəlbəcərin əhalisi Azərbaycanın 56 rayon və şəhərinin 707 yaşayış məntəqəsində məcburi köçkün kimi yaşamışlar. İşğal zamanı Kəlbəcərdən 53 min 340 nəfər əhali qovulmuş, 50 dinc insan öldürülmüş, 20 nəfər isə əsir götürülmüş və itkin düşmüşdür. Hazırda Kəlbəcər rayonunun ərazisi 3054 kvadrat km, əhalisinin sayı 77 min 3 nəfər, o cümlədən şəhər əhalisi 11 min 766 nəfər, kənd əhalisi 65 min 237 nəfərdir (2020). Rayon Kiçik Qafqaz dağlarının mərkəzində, Tərtər çayı hövzəsində yerləşir. Qərbdən Ermənistan Respublikası, şimaldan Ölkəmizin Daşkəsən, Göygöl, Goranboy, şimal-şərqdən Tərtər, şərqdən Ağdam, Xocalı, cənubdan Laçın rayonları ilə həmsərhəddir.

Kəlbəcər ekoturizm sərvətlərinə görə Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə daha zəngindir. Ona görə də onlardan səmərəli istifadə etməklə bu məkanı nəinki yerli, eləcə də beynəlxalq əhəmiyyətli turizm mərkəzinə çevirmək mümkündür.

Rayonun ən yüksək dağlıq zirvələrindən başlanğıcını götürən, ilboyu çox suyu olan Tərtər çayı və 30-dan çox böyük-küçük qolları (Levçay, Tutqunçay), onlardan nisbətən çox sulu və uzun olan Tutey çayı, Bazar çayı və digər çaylar bu əraziyə bərkət və gözəllik gətirir. Bu yerlərin səthi quruluşu əsasən yüksək dağlıq ərazilərdən ibarətdir. 10-dan çox vulkanik göl, rayon ərazisində olan nisbətən böyük və kiçik Anagöllər, Zalxagöl, Sərsəng su anbarı və s. bu yurdun zəngin təbii sərvətidir.

Rayonun dəniz səviyyəsindən orta hündürlüyü 1961 metrdir.

Kəlbəcər çoxsaylı müalicəvi termal və mineral sulara, zəngin meşələrə, yabani bitən cır meyvələrə, müalicəvi dərman bitkilərinə, tarixi, mədəni, dini abidələrə və s. malikdir.

Bu yaşayış məskəni Azərbaycanın ən yüksək dağlıq rayonu olub, ərazisinin 80 faizə qədərini dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 2000 metrden çox olan yüksəkliklər təşkil edir. Bunlardan Murovdağda hündürlüyü 3724 m olan Camışdağ dağ zirvəsi, 3367 m olan Böyük Hinaldağ dağı, Şərqi Göyçə, Mıxtökən, Qarabağ silsilələrinin və Qarabağ Vulkanik yaylasının (Dəlidə dağ 3616 m) bir hissəsi olan zirvələr ən hündür zirvələrdir. Kəlbəcərin meşələrinin ümumi sahəsi 30 min hektara yaxındır. Rayon dağ idman və ovçuluq turizminin inkişafı üçün əlverişlidir. Bu məqsədlə əsasən xarici turistlərin dağlıq ərazilərə çıxmaları üçün onları müşayiət edən, əraziləri yaxşı tanıyan gidlərin hazırlanmaları da vacib şərtləndir.

Ərazidə soyuq və dağ tundra iqlimi üstünlük təşkil edir. Yanvarın orta temperaturu mənfii 3 °C -dən mənfii 10 °C-yə qədər, iyulda müsbət 5 °C-dən müsbət 20 °C -yə qədər olur. İl ərzində 700-900 mm yağıntı düşür.

Burada əhalinin sağlamlığının və istirahətini təşkil üçün Kəlbəcər dünyə şöhrəti qazandırmış 53 çıxımı olan Bağırsağ, Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək və s. kimi ümumi istismar ehtiyatları 3093 kubmetr gün olan termal və mineral su yataqları yerləşir.

Keçmiş sovetlər dövründə rayon ərazisində olan "İstisu" termal sular sanatoriya kompleksinə hər il mövsüm ərzində 20 min nəfərdən çox insan gələrək sağlamlıqlarını bərpa etmişlər. Kəlbəcər rayonu ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra sanatoriya kompleksi dağıdılmış, bu mənfur millət yerli termal isti sularını "Cermuk" suyu adı ilə öz brendləri kimi dünya bazarlarına, o cümlədən Avropa ölkələrinə və ABŞ-a çıxarıb, yüksək qiymətə satmışdır.

"İstisu" dəniz səviyyəsindən 2225 metr yüksəklikdə yerləşmişdir. Onun mineral bulaqları 1138-ci ildə güclü zəlzələ zamanı yerin qabarması, çatlamağı nəticəsində emələ gəlmişdir. Suyun tərkibi hipertermal, karbon qazı, hidrokarbonat-xlorid-sulfat-natrium ionlarından ibarətdir. Bulağın mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Onun suları ilə insanın həm xarici, həm də daxili xəstəliklərini müalicə etmək mümkündür. "İstisu" bulağı üstündə ötən əsrin 80-cı illərində sutkada 800 min litr su istehsal edən mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Hesablamalara görə, onun bir sutkada debiti 3 min kubmetrdən çox olub. Amma o dövrdə həmin suyun təxminən 10 faizindən istifadə edilib.

Kəlbəcərin "İstisu"yu dünya səviyyəsində tanınan müalicəvi mineral su olub, bir çox xəstəliklərin dərmanıdır. Kimyəvi tərkibinə görə də dünyada ən mühüm yerdədir. "İstisu" sanatoriya kompleksi 12 bulağın əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Yüksək radioaktivlik, böyük miqdarda karbon iki oksidin miqdarı, istilik xüsusiyyətləri, müxtəlif elementlərin mövcudluğu və s. bu suların balonoloji təsirini artırır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, belə tərkibli suya Yer üzündə nadir hallarda rast gəlinir.

Bakıda 1952-ci ilin sonunda "İstisu" kurortunun yaradılmasına həsr edilmiş elmi konfrans keçirilmişdir.

"İstisu" mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, 60-80°C temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusi olaraq fərqlənir. Çox vaxt Kəlbəcərin "İstisu"yunu dünyanın gəzinti, istirahət və müalicə üçün ən möhtəşəm və əvəzilməz məkanlarından biri olan Karlovi Varı ilə müqayisə edirlər. Mütəxəssislər yazırlar ki, Kəlbəcərin "İstisu"yu Karlovi-Varıdakı sudan keyfiyyətə hec də geri qalmır, hətta bəzi xassələrinə görə ondan üstündür. Karlovi Varı müalicəsinin əsasını isti bulaqlar təşkil edir. "İstisu"dən mədə, qaraciyər, öd kisəsi, mədəaltı vəzin və bağırsağ funksiyalarının pozulmasını müalicəsinə istifadə olunur.

Kəlbəcərin "İstisu"yu tam təbii olub, yerdən yüksək temperaturda çıxır. Qnu da Karlovi-Varıda olduğu kimi, müxtəlif temperaturlara çevirib istifadə etmək mümkündür. Həm də Kəlbəcərdə müalicə olunmaq xaricə getməkdən xeyli ucuz gələr.

Kəlbəcər rayonu ərazisində müxtəlif müalicəvi termal və mineral su mənbələri ilə yanaşı, faydalı qazıntılardan ibarət olan, o cümlədən ehtiyatları 112,5 ton olub istismar edilən Söyüdlü (Zod), Ağuzdağ və Tutxan qızıl yataqları, Aqyadağ, Levçay, Çorbulaq, Qamışlı, Aqyaya civə yataqları, Kilsəli tuf yatağı, kərpic istehsalına yararlı Keşdək gil, Keçəldağ perilit, Çəpli qum-çınqıl qarışığı, nefroid, xrom və s. yataqları var. Erməni işğalından azad olmuş bu kimi faydalı qazıntı yataqları yaxın illərdə rayona turist kimi və ya dincəlməyə gələnlərin ekskursiyası üçün ən maraqlı ərazilərdən biri olacaqdır.

Bu rayonda Azərbaycanda yeganə vulkan mənşəli dərinliyi 4-10 metr olan şirin sulu Alagöllər, Qaragöl, Zalxa gölü və s. göllər var. Həmin göllərin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 2729-2739 və 2666 metrə bərabər olub, onların orta dərinlikləri 4-10 metrdir. Böyük Alagölün sahəsi 5,2 kvadratkilometr, kiçik Alagölün sahəsi 1,2 kvadratkilometrdir. Bu göllərin suyunun ideal şəkildə təmiz olmasından istifadə edib, orada fərel balıqları təsərrüfatını inkişaf etdirmək və zəli yetişdirib Avropa ölkələrinə ixrac etmək mümkündür.

Tarixi-mədəni abidələrin sayına görə Kəlbəcər rayonu Azərbaycanda birinci yerdə durur. Onların əksəriyyəti ermənilər tərəfindən dağıdılmış və ya erməniləşdirilmişdir. Ən qədim abidələr içərisində Çıldırın kəndində yerləşən 12-ci əsrə aid Alban məbədi, Dovmaxlar kəndində yerləşən 1668-ci ildə inşa edilmiş kilsəni, Yağub kəndində 635-ci ildə inşa edilən Yağub kilsəni, 1251-ci ildə inşa edilmiş Bazarkənd məbədi, 672-ci ildə Yayıcı kəndlərdə inşa edilmiş Alban məbədi, 10-cu əsrdə Kormanlı kəndində inşa edilmiş Alban məbədi, Həsənqız kəndində 1283-cü ildə inşa edilmiş Alban məbədi, 13-cü əsrdə inşa edilmiş Şorbulaq kəndindəki Alban məbədi göstərmək olar.

Kəlbəcər rayonundakı qayaüstü təsvirlər ən çox kəskin şəkildə bazalt daşına həkk edilmiş keçələrdən, ov səhnələrindən, yallıyabənzər oyunlardan, göy cisimlərinə, qədim heyvanlardan və s. ibarət olub, "Sərçəli dağ", "Qurbağalı çay", "Gəlin qayası", "Sol-tan Heydər", "Ağ çay", "Ayı çınqılı", "Zalxa gölü", "Dəvəgözü dağı" adlanan yerlərdə yerləşir. "Qaraçanlı" və ya "Uluxan" qalası Kəlbəcərdən şimalda, Qaraçanlı kəndinin yaxınlığında, İstisuya gedən yolun solunda Tərtərin sol sahilindədir. "Qalaça" adı ilə tanınan bu gözətçi məntəqəsini gizli su yolu da vardır. Daha çox dağıdılmış və məhv edilmiş qalalardan biri də "Qalaboyunu" idi. Onun içərisində 200-dən çox binanın kalafə yerləri var. Buraya da dağlardan yeraltı su xətti çəkilibmiş.

Kəlbəcər ərazisindəki Alban abidələrinə "Xudavəng", "Laçınqaya", "Lev", "Uluxan" və s. aiddir. Bu abidələrin içərisində erməni işğalından sonra nisbətən salamat qalanı "Xudavəng" məbədidir. Bu abidə kompleksi Bağılpəyə kəndindən Ağdərə tərəfdə, Kəlbəcər rayonunun 29 kilometrliyindədir. İndiki "Xudavəng" abidə kompleksi VI-VII əsrlərdə Alban knyazı tərəfindən tikilib və XV əsrlərdə Alban knyazlığının dini məbədi olub. Maraqlısı odur ki, üstü kümbəz kimi tikilmiş bu binaların inşasında ağac materialından istifadə olunmuşdur. Binaların divarlarında yağlı boya ilə çəkilmiş çoxlu şəkillər və yazılar var idi. Ağdərədən və Basarkəçərdən gələn ermənilər həmin yazıları balta ilə çaparaq yox etmiş və beləliklə, tarixdən izini silməyə çalışmışlar. Abidənin tikintisində istifadə olunmuş daşlar Tərtər çayının sahilində - bir dərədə yığıla-raq suxurlaşmış və kiristallaşmış gildən emələ gəlmişdir.

Kəlbəcər rayonunun ərazisində yayılmış 4 mindən artıq bitki növündən 200-ə qədəri dərman bitkiləridir. Bu torpaqda ayıdöşəyi, acı əvəlik, acı yonca, acı çiçək, bağayarpağı, baldırğan, balqabaq, bat-bat, bəlgəmotu, bənövşə, boyaqotu, böyürtkən, bulaqotu, qaytarma, qantəpər, qarağat, qarğıdalı, qatırquyuğu, qızılgül, qırxbuğum, quşəppəyi, dağ yoncası, dağ lələsi, dəvədadanı, dəlibəng, demiravotu, əvəlik, əzgil, əməkəmənci, ərək, əsmə, zəyərik, zirə, zirinç, zoğal, inciçiçəyi, itburnu, yarpız, yasəmən, yer-kökü, yovşan, kartof, kasnı, kahı, keşniş, kəklikotu, kələm, kəpənəkçiçək və s. bitkilər bitirdi.

Kəlbəcər rayonu, əsasən onun mərkəzi və şərq hissələrində yerləşən meşələri yalnız enliyarpaqlı ağaclardan təşkil olunmuş palıd, fıstıq, vələs, ulas, vöy, göyrüş, toz, qovaq, qaraağac, səyüd, çinar, dağdağan, ayığılası, şam, ardic, meşə-göl bitkiləri ilə deyil, həm də meyvə ağacları - alma, armud, qoz, tut, fıstıq, itburnu, yemişan, qarağat, moruq, giləs, gilənar və s. ilə zəngindir. Yüksək və qismən orta dağlıq ərazilərdə isə alp və subalp çəmənlikləri yayılmışdır.

Göründüyü kimi, Kəlbəcər rayonu ərazisində mövcud ekoturizm sərvətləri yerli və beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi üçün əsas resurs potensialına malikdir. Ekoturizm resurslarının səmərəli istifadə edilməsi üçün böyük maliyyə resursları lazımdır. İnanırıq ki, qısa müddət ərzində Kəlbəcər rayonu beynəlxalq əhəmiyyətli turizm mərkəzlərindən birinə çevriləcəkdir.

**Neron BABAXANOV,
İsmayıl ƏLİYEV,
Bakı Dövlət Universitetinin
professorları**